

жасауда әлем елдерінің, түркітекес елдердің озық үлгілерін пайдаланғанның еш оғаттығы жоқ дегенді айтқым келеді.

Қорыта айтқанда, әлі де кейбір әріптердің таңбаларын өзгертіп, оларды жетілдіріп, тек содан кейін ғана тап-тұйнақтай емле ережелерін жазып шығуға болатынын байқап жүрміз. Бұл істе асығыстыққа, науқаншылдыққа жол берудің еш қажеті жоқ. Әріптердің артық-кемшілігі оларды қолданғанда (жазғанда, оқығанда) белгілі болатын тәрізді. Алда әлі қыруар жұмыстар жүргізілуі тиіс. Оның ішінде компьютер пернатақтасына төл дыбыстарымызды беретін таңбаларды орналастыру мәселесі де бар.

Қысқасы, жаңа ақутты әліпби төрт аяғынан тең басқан, теңдессіз, мінсіз жоба деп бағалауға әлі ерте тәрізді. Ақыры ақутты әліпби қабылдаған екенбіз, кейін өкінбестей оны жетілдіріп, талқылап, ұсыныстар жасап отыру қажет. Бұл әліпбиді ширата түсу үшін келелі пікір, салиқалы ой, сындарлы ұсыныстар айту, қалың жұртшылықтың, зиялы қауымның, әсіресе тілші ғалымдардың азаматтық, ғалымдық парызы деп білемін. Өйткені әліпби астарында елдің көкейкесті арман-мақсаты, кемел келешігі тарих таразысына түсіп тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Тілтаным. №4 (52), қазан, қараша, желтоқсан. – Алматы, 2013.

МРНТИ 16.21.41

А.Д.Омарова

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты. Алматы, Қазақстан

ҚОС СӨЗДЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Қазіргі кезде қос сөздердің жасалу жолдары көп ретте ғалымдар қалыптастырған ережелер аясына сыймайтын, олар сақтала бермейтін әрі компоненттері арасында үйлесімді сипат бола бермейтін сөздер, соған қарамастан осындай ерекшеліктерімен қос сөздер тілде қолданыста жүр, сөздік қорға кірігіп кетіп жатыр. Осы сияқты ерекшелігі бар қос сөздер, әсіресе, терминдік жүйеде көп кездеседі. Жалпы алғанда қазіргі кезде тілде пайдаланылып жатқан қос сөздердің ерекшеліктері көп. Сондықтан тілдегі неологикалық құбылыс ретінде, оның бір түрі ретінде, қос сөздерді жеке қарастыру қызықты.

Тірек сөздер: қос сөздер, лексема, морфология, күрделі сөздер

А.Д. Омарова

Магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. Аль-Фараби и комплекса «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПАРНЫХ СЛОВАХ

Аннотация. Любой язык в мире развивается по определенным законам. Хотя лингвистическая структура является единственной в своем роде и обычно соответствует общим языковым законам, отклонений от этих законов меньше, в зависимости от специфики каждого языка. Следовательно, невозможно объяснить различные явления в родственных языках одним общим законом правилом, в статье рассматриваются особенности парных слов и сочетания новых, переведенных с русского языка варианты парных слов на казахском языке.

Ключевые слова: парные слова, лексема, морфология, сложные слова, сложная форма

A.D. Omarova

2nd year master's student of joint educational programs of research institutes on the basis of the Kazakh National University named after Al-Farabi and the "Gylym Ordasy" complex, Almaty, Kazakhstan

SOME PROBLEMS IN PAIRED WORDS

Annotation. Any language in the world develops according to certain laws. Although the linguistic structure is one of a kind and usually corresponds to the general language laws, there are fewer deviations from these laws, depending on the specifics of each language. Consequently, it is impossible to explain different phenomena in related languages by one general law and rule, the article discusses the features of paired words and combinations of new fluent Russian words in the Kazakh language

Keywords: pair words, lexeme, morphology, difficult words, complex form.

Шығу тегі, жасалу жолы жағынан сөз тіркесіне барып тірелетін күрделі сөздердің құрылымдық түрлеріне, сөзжасамдағы рөліне көптен бері ғалымдар ерекше назар аударып келеді. Сондай күрделі сөздердің ерекше бір түрі – қос сөздер. Дегенмен, қос сөздердің жасалуында басқа күрделі сөздерге ұқсас жақтарымен қатар, көптеген айырмашылықтары да бар болғандықтан, оны зерттеушілер әр қырынан, яғни біреулері семантикалық, енді біреулері лексика-грамматикалық тұрғыдан қарастырып келеді. Бірігу, тіркесу нәтижелерінде пайда болған күрделі сөздерді айтпағанда, құрылымдық және жасалу тәсілдері бірдей, бір семантикалық топқа кіретін қос сөздердің өздері де кейде, бір-бірінен өзгешеленіп жатады.

Қос сөздер әртүрлі екі лексеманың қосарлануынан және бір сөздің екі рет қайталануынан жасалуына байланысты қосарлама қос сөздер және қайталама қос сөздер болып үлкен екі топқа бөлінеді. Әртүрлі екі лексеманың қосарлануынан жасалған қосарлама қос сөздер өздерін құрап тұрған компоненттеріне тән қасиеттерді бойына жиып, негізінен жинақтау, топтау, саралау мағыналарын береді. Дегенмен, олардың арасында лексикаланып, жаңа мағынаға ие болғандары да бар, ал сөздерді қайталап қолданудан жаңа мағына тумайды, тек грамматикаланады деген көзқарас қазақ тіл білімінде қалыптасып қалған. Алайда қос сөздер жайлы түркі тілдерінде, сондай-ақ қазақ тіл білімінде жазылған зерттеулерге сүйене

отырып, жан-жақты зерттеу барысында қайталама қос сөздердің де лексикалық мағынаға ие болып, қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде елеулі қызмет атқаратыны анықталды.

Күрделі сөздерге байланысты бұрынғы ғылыми еңбектерде, оқулықтарда көрсетілмеген проблемалары мен өткен ғасыр басындағы күрделі сөздердің зерттелуін жүйеленіп жазылған еңбектің бірі – «Қазақ тілінің морфологиясы» [1]. Осы еңбекте күрделі сөздердің проблемасына алғаш рет қиын мәселе ретінде көңіл бөліп және оқыту барысында білім алушыларға түсінікті ету жолдарын, арнайы көңіл бөлу қажеттігін қарастырған Ж.Шәкенов, одан бұрынғы А.Жұбанов, Қ.Жұбанов, А.Ысқақовт.б. бірнеше авторлардың көзқарастары жүйеленген.

Күрделі сөздерге арнайы кешенді проблема ретінде көңіл бөліп, әрбір түріне жеке-жеке тоқталған ғалым Ж.Шәкенов аталмыш сөздерді зерттеудегі Қ.Жұбанов еңбегін ерекше атайды: «Ал қазақ тіл мамандарынан бұл проблеманы алғаш сөз еткен профессор Қ.Жұбанов. Ол кісі 1930 жылдардың өзінде-ақ күрделі сөздер қанша сөзбен біріксе, кіріксе де тұтас бір ғана мағына білдіреді, бір ғана заттың атауы болады, сөйлемде сол жұбын жазбай, бір ғана мүше болады, кейбіреулерінің құрамындағы сыңарларының дыбыстық өзгеріске түсуінен сыртқы түр-түрпаты басқаша болып қалыптасады, бір ғана екпінді иеленеді деп дұрыс тұжырымдайды», – деп бағалайды [2,3]. Бұл күрделі сөз түрлерінің бәріне де ортақ және одан кейінде тілші ғалымдардың бәрінің тілге тиек еткен сипаты. Соның ішінде қос сөздер жасалу жолы сан алуан, құрылысымен құрылымында әртүрлі қырлары бар күрделі сөз түріне жатады.

Қазіргі кезде қос сөздердің жасалу жолдары көп ретте ғалымдар қалыптастырған ережелер аясына сыймайтын, олар сақтала бермейтін әрі компоненттері арасында үйлесімді сипат бола бермейтін сөздер, соған қарамастан осындай ерекшеліктерімен қос сөздер тілде қолданыста жүр, сөздік қорға кірігіп кетіп жатыр. Осы сияқты ерекшелігі бар қоссөздер, әсіресе, терминдік жүйедек өп кездеседі. Жалпы алғанда қазіргі кезде тілде пайда болып жатқан қос сөздердің ерекшеліктері көп. Сондықтан тілдегі неологизмдік құбылыс ретінде, оның бір түрі ретінде, қос сөздерді жеке қарастыру қызықты.

Ең бастысы, мұндай құбылыстарға әдеби тіл нормасын тұрақтандыруда, білім беруде, дәрістермен семинарлар жүргізуде, ережеге сай келмейтін, нормаға сыймайтын құбылыстарды түсіндіру қиындықтар тудырғанда ерекше көңіл бөлінеді.

Сондай-ақ ғылыми еңбекті жазу бар да, оның білім беру саласында қолданыс табуы бар. Дәл сол сияқты жазу бар да, оқыту бар. Қандай бір тілдік құбылыстарды оқыту құбылыстың өн-бойында анық көрінбей жатқан және қиындық тудыратын жайттардың ашыла түсуіне көмектеседі. Ж.Шәкенов күрделі сөздерді оқыту барысында туындаған проблемалардың болғанын «Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар» (Алматы, 1991) атты еңбегінде былайша атап өтеді: «Сөз болып отырған тұлғалардың қыр-сырының жете ашылмауы олардың табиғатын айқындаудағы, түсіндірудегі қиындықтар, күрделі сөзді күрделі емес сөзден ажырата білмеу, күрделі сөз ретінде қайсысын біріктіріп, қайсысын бөлек жазу жайының анықталмауы күні бүгінге дейін оқушыларды қатерге ұрындырып жүргені белгілі. Оған мысал ретінде емле сөздігінің ең соңғы басылымындағы *жалақы*, *қаламақы*, *еңбекақы*; *жалаңаш*, *жалаңбас*, *жалаңаяқ*; *шашбау*, *қамытбау*; *аяққим*, *басқим*, *ішкім* дегендердің бастапқы сөздерінің біріктіріліп, ал қалғандарының бөлек

жазылуын көрсету де жеткілікті»» [2,4].

Қос сөздердің жазылуы, жасалу жолы алдыңғы қатарға шығарылып, жазуға қатты көңіл бөлініп отырған бүгінгі таңда ол мәселенің барынша толық шешімі қос сөздердің табиғатын терең түсінумен байланысты екенін айтпаса болмайды. Соның біріншісі «тегінде біріккен сөз болмаса, қос сөздердің таза лексикалық тұлға болу-болмауы жайында әртүрлі пікірлер барына» [2,5] тіреледі.

Қос сөздерді **қайталама** (бір сөздің *қосымшасыз* және *қосымшалы* түрінің екі рет қайталануы, немесе сол сөздің не бір дыбысының немесе бір буынның өзгеріп айтылуы арқылы жасалған (*қора-қора, ат-мат, бес-бестен*) және **қосарлама қос сөздер** (екі түрлі сөзден құралады, мысалы, *ертелі-кеш, әке-шеше, ойнап-күліп, алты-жеті*) деп атауды алғаш қалыптастырған ғалым А.Бісқақов олардың морфологиялық сипатын ашып көрсеткен [3].

Сөз байлығының толығы арнасы – тілдің сөзжасам жүйесі.

Туған тілдің толығымен кемелденуі жаңа сөзді дүниеге келтірумен тығыз байланысты. Жаңа сөзжасау тілдің ішкі, сыртқы мүмкіншіліктерімен өзектес. Бұл әдіс тіл байытудың құнарлы да өнімді түрлерінің бірі. Сөз қосым әр тілдің өзіндік табиғи ішкі заңдылықтарымен өзектес жүретіні сөзсіз, ол тілдің өзіне тән қасиет.

Бүгінгі таңда тілдік қордағы сөздер жаңару, жандану күйін кешуде. Тілдің қордағы байырғы сөздеріміз сапалық өзгеріске түсуде. Бұл жөнінде академик Ә.Қайдар қазақ тіліндегі туынды сөздердің түп төркіні әріде жатқанын және байырғы түбірлер екенін айта келе: «Жаңа сөздер тіліміздегі байырғы түбірлерден сөз жасау модельдері негізінде пайда болған туынды дүниелер» [4] дейді. Сөздік қордағы сөздердің жаңалануы, сапалық күй кешуі, тілдің ішкі даму заңдылықтары мен қатар жүреді. Оған әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени жайттар әсер етеді.

Қазіргі кездегі қос сөздердің жасалуы қандай құбылысқа тәуелді? Олар мыналар:

1. Калкалау арқылы термин жасалған кезде кірме терминнің шыққан тілінде дара, күрделі сөз болуына қарамастан терминдік сипаты мен мәтін жеткізу үшін көбіне күрделі сөз түріндегі баламасын қалыптастыру жиі кездеседі. Сондай кездерде қос сөздермен балама жасау жиі кездеседі.

3. Қос сөздердің сынарларының арақатынасы туралы көзқарастар жасалу барысында өзгеріске ұшырағаны байқалады.

4. Терминнің, жаңа сөздің мән-мағынасын, семантикасын жеткізу мақсатымен формасына көңіл бөлінбейтіні байқалады.

Осы мәселелер ескеріле отырып, «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінен» теріліп алынған және жаңа сөздер жасалу жолдарына қарай жіктелді. Соған орай орфографиялық сөздіктен және газет-журналдардан жинақталған бірнеше мысалдарға тоқталып өтуге болады:

1. Екі сыңары да аударылмай, сыңарларының негізіне қазақ тілінің қосымшасы жалғанып жасалып жүрген қос сөздер:

Палеогеография – өткен геологиялық дәуірлердегі *физикалық – географиялық* жағдайлар туралы ғылым [5,12]; Өздеріңнің 8-сыныпқа дейін жинақтаған картографиялық білімдерің мен дағдыларыңды еске түсіріндер және оларды *интеллект – карта* түрінде ұсыныңдар [5,13]; Сонымен қатар модельдер құрама да болуы мүмкін *математикалық – картографиялық, математикалық – графикалық* және

басқалар [5,21]; ШҚО-ның Қатонқарағай Мемлекеттік ұлттық табиғи саябағының және *ботаникалық-минералдық* қорықшасының аумағында орналасқан [5,31]; Қазіргі ғылыми прогрестің жетістігі ең жоғарғы технологиялық *құрал-жабдықтарды* игеру мүмкіндігі мен *коммуникациялық-энергетикалық* желілердің жүйесін меңгерудің бәрі тұтастай алғанда адам табиғатын, адам физиологиясын, адам *анатомиялық-биологиялық* атқаратын функциясын жалпы макрокосмоспен бірлікте терең зерттеу, зерделеудің нақты нәтижесі [6,7].

2. *Бір сыңары ғана қазақ тіліне аударылған қос сөздер:*

Қоғамдық (*әлеуметтік-экономикалық*) география халықтың және оның шаруашылығын зерттеумен айналысады [5,8]; 7-сыныпта сендеркартографиялық, *тәжірибелік – эксперименттік, зертханалық-сараптау* әдістерін қолдандыңдар [5,17]; *Салыстырмалы – географиялық* әдіс [5,20]; Бұл – құжат, зерттеудің әдісі мен жүргізілуі, оның нәтижелері, сонымен қатар *ғылыми – зерттеу* немесе *тәжірибелік-эксперименттік* іс – әрекет үдерісінде алынған нәтижелертуралы жан-жақты сипаттаманы қамтиды [5,37]; Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы аясында Атырау облысы Ш.Сариев атындағы көркемсурет және қолданбалы -сәндік өнер музейінде қазақ фотожурналистикасының негізін салушының бірі, Қазақстанның жарты ғасырлық фотошежіресін жасаған Рысқали Дүйсенғалиевтің, фотоөнердің майталман шебері Нұрғожа Жұбановтың қазақ спорт фотожурналистикасының негізін қалаушы Дендербай Егізовтің өнер жолы мен шығармашылығына арналған «Ғасырдың көзі» атты фотоқөрмесі және *кітап- альбомның* таныстырылымы өтті [6,3].

3. *Екі сыңары да қазақ тіліне аударылған қос сөздер:*

Ландшафттану әр түрлі дәрежедегі *табиғи –аумақтық* кешендерді зерттейді [5,13]; Осылайша *қатпарлы – тас жақпарлы* таулар пайда болады [5,76]; Олар қашанда нақты түрде көрсетіледі, *түпнұсқа–нысанның* сыртқы қасиеттерін немесе ішкі құрылысын, не әрекеттерін жаңғыртады [5,22]; Терең суасыт науарлары – бұлар құрлықтардың және аралдық доғалардың белсенді *таулы – қатпарлардың* етектерінде орналасқан [5,86]; Мұхиттың платформалар *мұхиттық-орталық* жоталар мұхиттық тип құрылымына жатады [5,86].

Әлемдік аударматануда аударудың амал-тәсілдері мен аударма процесі туралы пікірлер өте көп. Алайда, олар роман-герман тілдерінен орыс тіліне (немесе керісінше) аударудың тәжірибесіне сүйенген. Орыс тілінен түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне тәржімалаудың практикасының қорытылуында аударманың амал-тәсілдерін тарату үшін жалпы теориялық көқарастар негізге алынады. Әлемдік аударматанудағы аударудың жолдарына орай айтылған түйіндердің бірқатары орыс тілінен қазақ тіліне тәржімалаудың теориясы мен практикасына сәйкес болмай жатады. Себебі, түпнұсқа тіл мен аударма тіл әр түрлі тілдер типологиясынан. Сондықтан, кез келген жанрлық түрде, бастапқы мәтінді аударуда, тіпті мәтін заң күші бірдей болғандықтан сөзбе-сөз, құрылымдық калькамен аударылатын ресми құжат болғанның өзінде де балама аударудың қажеттігі туады. Бұл ең алдымен тілдердің әр түрлі типологиялық сипатына байланысты. Мағыналары, символдары бойынша және осы символдары сөйлемде ұйымдастырудың қағидалары бойынша бір-біріне дәлме-дәл келетін тілдер жоқ, сондықтан, нақты, сөзбе-сөз, дәл аударма болуы мүмкін емес.

Қазақ тіліндегі қос сөздердің барлығы дерлік орыс тілінде қос сөз түрінде кездесе бермейді. Орыс тілінде қос сөз күйінде болмаса да, қазақ тіліне қос сөз түрінде

аударылатын сөздер аз емес. Мысалы, пешком – жаяу-жалпылап, уважение – сый-құрмет.

Қорыта айтқанда, қос сөздер - деривативтік үдерістер нәтижесі: қос сөз түріндегі жаңа қолданыстар жиі туындап жатады; жасалу жолдарының өзі жеке зерттеуге лайық; ал жазылу емлесіндегі бүгінгі таңдағы негізгі ұстаным сызықша қойып жазу болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Момынова Б., Саткенова Ж. Қазақ тілінің морфологиясы. ҚРБЖҒМ грифімен. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 280 б.

[2] Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. - 120 б.

[3] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974. - 112б.

[4] Кайдаров А.Т. Парные слова в современном уйгурском языке. – Алма-Ата: изд. АН КазССР, 1958. – С. 168.

[5] «География». Оқу құралы. 8-сынып, 1-бөлім. Алматы кітап, 2018 б. «Ана тілі» газеті, №1 (1415), 5-10 қаңтар, 2018.

МРНТИ 16.21.63

З.Б.Садырбаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ МЕН КІСІ ЕСІМДЕРІН ЛАТЫН ӘЛПБИИНДЕ ЖАЗУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аннотация. Мақалада Республикамыздың жер-су атаулары орфографиялық ережелерге, яғни картадағы нысандар орфографиялық стандартқа сай болуы туралы сөз болады. Сондай-ақ жер-суаттары, кісіаттары, шет тілдік географиялық атаулардың латын графикасы негізінде ережеге сай жазылуы керек екендігі, ономастикалық сөздіктерді әзірлеу маңыздылығы көрсетілді.

Тірек сөздер: латынграфикасы, жер-су атаулары, кісі есімдері, сөздік, анықтамалық, орфографиялық ереже.

З.Б. Садырбаева

Researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Programmer, Almaty,
Kazakhstan

ЗНАЧИМОСТЬ НАПИСАНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ И ЛИЧНЫХ ИМЕН НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация. В статье рассматривается роль орфографических правил в правиль-